

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Озброєння скіфів»**

«Scythian Armament»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Юрікіна Валерія Олегівна

Керівник д.і.н., проф. Сминтина О.В. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ___ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ___ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СКІФІВ.....	10
1.1. Періодизація військової організації.....	10
1.2. Зброя як найяскравіша сторінка «скіфської тріади».....	11
РОЗДІЛ II. ОЗБРОЄННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА СКІФІВ.....	27
2.1. Класифікація видів озброєння та спорядження.....	27
2.2. Технологічні досягнення у виготовленні озброєння.....	29
2.3. Скіфське військо та кіннота.....	29
РОЗДІЛ III. ВІЙНИ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ.....	32
3.1. Воєнно-географічний аналіз.....	32
3.2. Рівень воєнного потенціалу скіфів.....	33
ВИСНОВОК.....	51
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми визначає те, що суспільно-політичне життя скіфів грає провідну роль у відігранні воєнної справи. Скіфи є одними із перших народів на території України за інформацією із писемних джерел. Всестороннє вивчення та аналізування військового організування, мистецтва воєнної справи, які викликані потребою сучасного розвитку вітчизняної науки та вивчення воєнно-історичного вчення, поглиблення та занурення знання про героїзм у минулому нашої Батьківщини задля вдосконалення військово-патріотичного виховання.

Саме народ скіфів був кочовими іраномовним народом, але створення ними утворення протодержави характеризується поліетнічністю та включало у себе значну частину від землеробів, що населяли давні українські землі. Стародавній світ характеризується значними досягненнями скіфськими військами слави непереборних. Цей факт, пройшовши крізь століття, закріпився за нашими предками - ніким іншим як слов'янами. Ще в роки Нестора-літописця Київську державу іноді називали Велика Скуфь. Традиції бойового мистецтва в українському війську мають тисячолітні коріння, і ми, як українці, беззаперечно повинні віддати шану та вивчати власну історію так, щоб це не поступалося шані, яку віддають італійці сьогодні історії Римській імперії чи греки історії Еллади. Саме на основі даних позицій дуже важливим повинно бути осмислення та встановлення ролі та місця доби Скіфії щодо української та загальносвітової воєнної історії.

Окрім того, аналізування професійного, технічного чи воєнного аспекту, а також форми та засоби боротьби збройного характеру, які модифікувались впродовж століття, що має здатись прокладати систему своєрідного духовного поєднання між минулим та сучасним української армії.

Відтворення наукової складової, яка мала право на існування безліч віків тому, може дозволити усвідомлення сутності історичного аспекту, процесу та

закономірності, виявити оригінальність, яка з'явилася у військовій сфері за періоду існування скіфів та отримання розвитку сучасних умов за аналогією.

На сьогоднішній день, при зміні організаційних структур, активізується використання малих тактичних груп, стирання різниці між поняттями оборонних та наступальних дій, бій, що за характером виділяють як ближній все більше починає витіснятися дистанційним чи безконтактним, при цьому важливим аспектом дослідження є аналогічні зміни у минулому. Ці та інші запитання віднаходять своє вирішення практичного спрямування у військовому мистецтві скіфів у відношенні до умов свого часу. Це означає, що сутність даного завдання полягає у факті проведення всебічного історичного реконструювання організації військових навичок скіфів, а також виявлення організаційної структури та компонентів функціонування та узагальнення погляду науковців на характеристику скіфського озброєння, спорядження, систематизованого багажу знань про безліч війн, у яких брали участь скіфи, правильна постановка принципу та особливості щодо воєнних навичок.

Метою даної дипломної роботи є визначення специфічних рис системи озброєння скіфів. Для досягнення даної мети були поставлені наступні **завдання** дослідження: вивчення та аналіз писемних джерел, даних археології, спеціальних робіт, реконструкція структури скіфського війська, його організаційних засад, виявлення своєрідності характеру та різновидів озброєння, визначення особливостей прийомів і способів ведення воєнних дій та їх забезпечення.

Предметом дослідження є військова організація та воєнне мистецтво скіфів. **Об'єктом** дослідження є система озброєння скіфського населення.

Методи дослідження. Завдяки застосуванню історичного методу дослідження вдалося визначити етапи функціонування військової організації скіфів. У результаті використання логічного методу узагальнено досвід їх бойових дій. За допомогою історико-типологічного методу були систематизовані знання про війни за участю скіфів, уточнена та обґрунтована

хронологія їх походів до Передньої Азії в VII ст. до н.е. Виявлені принципові підходи до підготовки та ведення збройної боротьби, особливі прийоми і способи воєнних дій, зокрема, застосування асиметричних відповідей на воєнні загрози, завчасна підготовка і довготривале утримання стратегічно важливих районів для перегрупування і організації подальших дій війська, широке застосування безконтактного дистанційного бо тощо.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період: Хронологічні рамки дослідження обмежуються VII – початком III ст. до н.е., що пов'язано з появою скіфів у Південно-Східній Європі і з часом руйнації та зникнення з історичної арени їх державного утворення відомого під назвою Великої Скіфії.

Територіальні рамки роботи – охоплюють межі сучасних українських Степу, Лісостепу (на заході обмеженого по лінії: р. Прип'ять – включно південно-східна частина сучасної Житомирської обл. – верхів'я р. Південного Бугу; на сході – включно р. Сейм – верхів'я р. Оскол – включно район розташування сучасного м. Луганська) та Криму, які перебували під скіфським впливом. В окремих випадках, для аналізу воєнно–політичних подій за участю скіфських воїнів на Північному Кавказі, в Закавказзі, у Передній Азії, на Балканському півострові, в Центральній Європі, дисертантові доводилось розширяти географічні рамки.

Серед специфічних форм дослідницької роботи була застосована воєнно-історична польова поїздка до найбільшого у Євразії городища скіфського часу – Більського.

На основі вивчення та аналізу писемних джерел, даних археології, спеціальних робіт з максимально можливою достовірністю реконструювати структуру скіфського війська, його організаційні засади, характер і види озброєння, виявити особливості прийомів і способів ведення воєнних дій та їх забезпечення для наукового узагальнення і використання раціональних елементів з багатовікової історії скіфського війська в сучасній практиці

військового будівництва: навчанні військових кадрів, військово-патріотичному вихованні.

“Історіографічний огляд літератури та характеристика джерельної бази” відзначено, що на сьогоднішній день в науці сформована достатньо цілісна концепція скіфського періоду в давній історії України. Цьому сприяють багаті археологічні знахідки. Здійснено вибір напрямів дослідження, викладено загальну методiku та основні методи, які були використані в роботі.

Важливу інформацію стосовно воєнної справи скіфів містять писемні джерела Давнього Сходу (Ассирії, Урарту, Вавилону, Персії); давньоєврейські тексти; тексти Святого Письма та біблейських пророків; праці істориків, географів, філософів, державних діячів, поетів та письменників античного світу, епіграфічні пам’ятки. Особливе місце займають археологічні матеріали, серед яких зброя – найяскравіша сторінка і вершина “скіфської тріади” (зброя, кінське спорядження, звіриний стиль). Інформативним джерелом є зображення скіфських воїнів, сцен військового побуту, бойових епізодів на речах з дорогоцінних металів, монетах. Корисний для дослідження аналіз кам’яних статуй скіфів-воїнів. Застосування методів порівняння і аналогій дозволяє використати етнографічні джерела. Зі скіфських часів доносять певну історичну інформацію лінгвістичні джерела: гідроніми, топоніми, етноніми, аноніми.

Аспекти, що висвітлюються в дипломній роботі, мають значну історіографію. Аналіз наукових праць, що так чи інакше залучені до дисертаційного дослідження, здійснювався за проблемним принципом.

Проблематика озброєння скіфів висвітлена в науковій літературі найбільше. Роботи археологів з описом окремих зразків скіфського озброєння з’явилися в кінці XIX ст. Перші узагальнюючі роботи, що побачили світ на початку XX ст., належать М.І. Ростовцеву. Скіфські мечі вивчали М.Я. Мерперт та С.В. Махортих. Спеціальні роботи по походженню та техніці виготовлення наконечників скіфських стріл належать П.Д. Рау, Б.М. Гракову, В.І. Клочко. В.А. Ільїнська охарактеризувала скіфські бойові сокири, спорядження коней.

Б.З. Рабінович аналізував шоломи скіфського періоду. Скіфським металевим поясам присвячена стаття А.П. Манцевич. Їй же належить спеціальна робота по скіфських щитах та бронзових котлах. Предметом спеціальних досліджень Л.К. Галаніної стали поножі, шоломи, кінська вузда. Комплекс скіфського озброєння, окремі періоди воєнно-політичної історії скіфських племен розглядали в своїх роботах Б.М. Граков, О.І. Тереножкін, Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорий.

З урахуванням дії об'єктивного закону залежності ходу і результатів воєн від економічних можливостей, становлять інтерес роботи з економіки Скіфії, головним чином питання розвитку металургії та металообробки скіфського часу, виробництва зброї та військового спорядження. Найбільш повно ці теми висвітлені в працях Н.А. Гаврилук, Б.А. Шрамко, Л.О. Солнцева, Л.Д. Фоміна, В.І. Бидзилі, І.Б. Шрамко, Г.О. Вознесенської, Д.П. Недопако, С.В. Панькова.

Для проведення реконструкції військової організації автор використав публікації, в яких розглядаються питання соціального устрою скіфського суспільства та скіфської державності – роботи М.І. Артамонова, К.П. Бунятян, З.О. Джіоевої, О.І. Тереножкіна та ін. Ґрунтовно питання соціальної історії скіфів викладені в монографії А.М. Хазанова. В студіях з історії української державності В.П. Шевчука та М.Г. Тараненка Велика Скіфія розглядається як могутнє воєнно-політичне об'єднання. Важливе значення мають книги А.Ю. Алексєєва з вивчення хронографії Скіфії.

Скіфська доба побіжно охарактеризована в деяких синтетичних працях з історії України. Воєнно-політична історія скіфів висвітлюється в більшості видань з всесвітньої історії, історії Азії та Європи. Проте в них приділено недостатньо уваги воєнному мистецтву скіфів. Представники воєнно-історичної науки у своїх роботах звертались до питань скіфської історії частіш за все поверхово, без належної оцінки ролі скіфів у розвитку воєнного мистецтва Давньої України і Давнього Світу в цілому. В їх студіях переважно аналізуються події скіфо-персидської війни кінця VI ст. до н.е.

Особливе значення мають напрацювання, в яких комплексно досліджувалась воєнна справа скіфів. Завдання по можливості повного зведення усього відомого на 60-ті рр. археологічного матеріалу зі скіфського озброєння виконала А.І. Мелюкова. Чільне місце в дослідженні воєнної справи скіфів належить Є.В. Черненко. Результатом його наполегливої праці став ряд блискучих археологічних відкриттів, близько двох сотень наукових книг, статей.

Тим не менше, поза увагою науковців залишилось багато аспектів військової організації та воєнного мистецтва скіфів. Ними недостатньо висвітлені питання забезпечення воєнних дій, не враховувались суттєві відмінності природних умов скіфського періоду, не брався до уваги весь комплекс скіфської воєнно-політичної історії, недостатньо розглядались питання використання морального, ідеологічного, релігійного факторів у воєнній справі скіфів. Не здійснена єдина класифікація скіфського озброєння. Військова організація скіфів ще не стала окремим предметом дослідження, не проаналізовані в достатній мірі організаційні та функціональні компоненти скіфського війська, його кількісний та якісний склад. Поза належною увагою науковців залишились питання обладнання фортифікаційних споруд скіфських городищ.

Історіографічний огляд літератури та джерельної бази дослідження дає підстави твердити, що незважаючи на наявність значної кількості речових та писемних джерел, чисельних наукових праць, присвячених воєнній справі скіфів, всебічне вивчення їх воєнної історії ще не набуло відповідного йому значення. Все це зумовило вибір дисертантом основних напрямків дослідження, а саме: виявити тенденції розвитку озброєння скіфів, здійснити наукову реконструкцію військової організації, об'єктивно описати воєнно-політичні події історії, в яких брали участь скіфські воїни, проаналізувати воєнне мистецтво.

У першому розділі роботи розглядаються питання виникнення та розвиток військової організації скіфів та періодизація, періодизація військової організації та зброя як найяскравіша сторінка «скіфської тріади».

У другому розділі ми розглянемо озброєння та організація війська скіфів, класифікація видів озброєння та спорядження, описуються технологічні досягнення у виготовленні озброєння, скіфське військо та кіннота.

У третьому розглядаються війни та воєнне мистецтво скіфів, проводиться воєнно-географічний аналіз, описується рівень воєнного потенціалу скіфів.

Розділ 1

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СКІФІВ

В данному розділі розглядатиметься виникнення та розвиток військової організації скіфів. Також, розглянемо як відбувалася періодизація військової організації.

1.1. Періодизація військової організації. Дана періодизація розроблена на основі рукопису «Грицюк В.М. Військова організація та воєнне мистецтво скіфів. - Рукопис.». В ньому узагальнені погляди науковців на комплекс озброєння та спорядження скіфського війська.

I період (VII – VI ст. до н.е.) – зародження та становлення скіфського війська. Основні воєнно-політичні події, які тоді відбувалися: “здобуття Батьківщини” в Північному Причорномор’ї, переможні походи до Передньої Азії, Центральної Європи, відбиття персидської агресії.

II період (V ст. до н.е.) – стабільності і розвитку. Завершується оформлення комплексу скіфського озброєння. Формується професійний компонент війська, виникають підрозділи важкої кінноти. Скіфська могутність забезпечує сталу воєнно-політичну обстановку в Південно-Східній Європі.

III період (IV ст. до н.е.) – найвищого підйому. Тоді завершеного вигляду набула військова організація скіфів, установилася система прийомів і способів ведення бойових дій. На початку III ст. до н.е. Велика Скіфія, а разом з нею і її військова організація припиняє своє існування.

Саме в скіфський час на теренах Південно-Східної Європи відбуваються кардинальні зміни в озброєнні. На основі масового використання заліза створюється досконала зброя та захисні засоби. Це було передумовою виникнення та функціонування могутньої воєнної організації скіфів, яка стала

стрижнем соціального устрою суспільства упродовж кількох століть. Виник професійний компонент війська, формувались загони важкоозброєної кінноти. Ці чинники стали запорукою воєнних успіхів скіфів та основою для розвитку їх воєнного мистецтва. Скіфи — кочовий іраномовний народ, який існував у 1 тис. до н. е. — на поч. 1 тис. На поч. 1 тис. до н. е. С., яких витіснили із глибин Азії массагети (центральноазійські іраномовні кочівники), з'явилися на південному сході Європи, вигнавши із цієї території кіммерійців.

Походження скіфської культури слід пов'язувати з археологічними рамками раннього залізного віку Мінусинської котловини в Сх. Сибіру — карасукская і тагарською. Визначною пам'яткою ранньоскіфської культури, яка підтверджує сх. походження та зв'язок її із сибірськими к-рами, є курган Аржан поч. 8 ст. до н. е. на Алтаї. В Азії скіфи входили до об'єднання кочових племен, відомих із персидських джерел під ім'ям "saka"[3].

Переслідуючи кіммерійців, скіфи потрапили до Малої та Передньої Азії, де їх перебування зафіксоване в давньосхідних писемних джерелах, що датуються 670-ми рр. до н. е. За Геродотом, С. встановили військово-політ. гегемонію в цьому регіоні й утримували її протягом 28-ми років, втручаючись у справи місц. володарів і виступаючи як вирішальна сила в багатьох воєнно-політ. конфліктах. Вони доходили навіть до кордонів Палестини і Єгипту, де фараон Псамметіх I відкупився від них дарами.

Геродот називає іседонів, андрофагів, неврів, меланхленів, фіссагетів, на сх. — гелонів, будинів і савроматів. Під проводом Ідантірса С. наприкінці 6 ст. до н. е. розгромили військо персидського царя Дарія I, здобувши славу непереможних. 496—95 до н. е. С. самі здійснили похід до Геллеспонту (протока Дарданелли) і вели переговори зі спартанським царем Клеоменом про спільні дії проти персів.

1.2. Зброя як найяскравіша сторінка “скіфської тріади”. Більшу частину свого життя скіфи проводили в походах і боях. Ця обставина

змушувала їх постійно вдосконалювати свою зброю. Озброєння скіфського воїна складалося з списи, короткого меча (акинака), кинджала, бойової сокири (сагаріс), дротиків, цибулі з отруєними стрілами.

Скіфський меч (акінак) мав довжину 40-60 см, ширину - 4,5-6 см. Рукоятка меча складалася з навершя, власне рукоятки і хрестовини (ефеса). Скіфські мечі VIII-VI ст. до н.е. мали брускообразне або прямокутні навершя і хрестовини з прямим верхнім і округленим нижнім краєм. Хронологічній прикметою є також петля на верхньому краї рукоятки.

У V ст. до н.е. з'являються антенообразне і зооморфні навершя, хрестовини - овальні, з поглибленням в нижній частині. У IV ст. до н.е. навершя скіфських мечів частіше овальні, хрестовини - трикутні (серцеподібне).

Дерев'яні піхви мечів рядових скіфів обтягувалися розфарбованою шкірою. Вихід з піхов називається гирлом. Від їх верхньої частини убік відходила лопать, на якій меч прикріплювався до пояса. На кінцях піхов були розширення - бутеролью. Найчастіше вони були невеликими, але іноді зустрічаються піхви з бутеролью досить значних розмірів, як, наприклад, піхви меча з кургану Солоха. Піхви і рукоятки мечів знатних скіфів обкладалися золотими пластинами. Характерно, що сюжети на піхвах деяких мечів (Чортомлик, Єлизаветівка, Товста Могила) повторюються, утворюючи серію. Судячи із зображень, скіфські мечі носилися з правого боку, ближче до середини пояса.

Мечі використовувались скіфами як колюча, так і рубає зброю. Стинають зброєю кінних скіфів були довгі мечі. Короткі мечі, перш за все, служили колючою зброєю. У VI-V ст. до н.е. існували мечі з клинками двох форм: з майже паралельними лезами і у вигляді трикутника з досить широкою основою. У IV-III ст. до н.е. клинки більшості мечів мали форму трикутника з вузьким підставою, витягнутого до вершини. Крім них під час ближнього бою скіфські воїни використовували також кинджали, які мали довжину 30-40 см. Відома

знахідка скіфського кинджала на території м Нікополя (курганна група II), в похованні скіфа-общинника.

На території Нікопольського району відомі знахідки піхов, рукояток і залишків клинків скіфських мечів IV ст. до н.е. (Чортомлик, Товста Могила, Хомина Могила, група шахти № 22, Капулівка і ін.). Ці мечі належали як знатним, так і простим скіфам. Однак, меч все ж, в основному, був зброєю знаті і царських дружинників.

У пізніх скіфів Нижнього Придніпров'я з'явилися довгі (до 95 см) двухлезвийний мечі, з прямим перехрестям і іноді звуженою догори держакком. У I ст. до н.е. - I ст. н.е. у пізніх скіфів Криму були широко поширені короткі мечі з кільцевим навершием, прямим перехрестям і широким, звуженим донизу мечем. В I-III ст. н.е. у них на озброєнні з'явилися довгі (до 90-92 см) мечі сарматського типу.

Бойовий скіфський сокиру (сагаріс) згадується в легенді про походження скіфів, серед священних дарів, які впали з неба. Кілька сагаріс було знайдено археологами в похованнях знатних скіфів. Найчастіше ці сокири мали вузьке лезо, круглу вушко і чотиригранний, або круглий обух-молоток. Іноді вони прикрашалися зображеннями, виконаними в звіриному стилі.

На території Нікопольського району при дослідженні курганної групи Страшної Могили (1964-1965 рр.) В кургані № 4 було знайдено залізний бойова сокира у вигляді простого клина з прямою спинкою, невеликою виїмкою на внутрішній стороні і масивним обушком. Довжина сокири становила 20 см, ширина леза - 5,5 см.

У скіфських похованнях іноді зустрічаються клевци - зброя у вигляді сокири з довгим клинкообразним обушком. Клевци ісползовать в ближньому бою для нанесення "клюють" ударів по кольчuzі або панциру. На Нікопольщині залізний клевець був знайдений в Першій Завадської Могили біля с. Гірницьке в 1973 р

У похованнях знатних скіфів іноді зустрічаються булави і шестопер (різновид булави, у якій «яблуко» розщеплено на шість «пір'я»). Булава - найдавніший вид холодного ударного зброї, що складається з древка - рукоятки і масивного наверхня у вигляді кулі. У VIII-VII ст. до н.е. кіммерійські і деякі скіфські воїни використовували в ближньому бою кам'яні булави і молоти - архаїчне зброю предків. Але, ймовірно, вже в той час у скіфів з'явилися і булави з залізними і бронзовими наверхнями.

При розкопках одного зі скіфських курганів поблизу села Нагірного (колишні Запорізькі хутора, Нікопольський район) було виявлено залізний наконечник булави, який сильно розпався і расслоился. Судячи з краще збереглася внутрішньої частини, в перерізі він, швидше за все, мав биконические обриси. Діаметр отвору для древка становив 2 см.

Одним з основних видів скіфського наступального озброєння було також спис. Воно використовувалося в кінному і пішому бою, могло бути як колючим, так і металевим зброєю. Скіфські списи мали довжину 1,7-2,2 м, залізні наконечники і залізні підтікання, які надягали на нижній кінець древка. У VI-V ст. до н.е. застосовувалися списи з досить тонкими і легкими наконечниками лавролістної форми. У IV-III ст. до н.е. більшість скіфських копій мали наконечники з довгим пером гостролістої форми, ромбічними або овальним в розрізі. В кінці IV ст. до н.е. у скіфів з'явилися т.зв. «Штурмові» списи, довжина яких дорівнювала 2,5-3,1 м. Залишки одного з таких копій були виявлені на Нікопольщині при розкопках Страшної Могили (курган № 4). «Штурмовими» списами кінний воїн міг битися з кінним противником, а також вразити пішого ворога, озброєного мечем або коротким списом, залишаючись при цьому поза межами досяжності.

У бою короткий спис тримали в одній руці, а довге («штурмовий») брали обома руками.

Під час бою скіфські воїни також використовували дротики - короткі списи з металевими вістрями.

У степових скіфських похованнях часто зустрічаються залізні вістря дротиків, з довгою втулкою і маленькою жалообразной головкою. Дротики використовувалися, головним чином, кінними воїнами в якості метальної зброї. Залізні наконечники дротиків мали коротке жаловідное перо на кінці стержня, який є продовженням втулки. Нижній кінець дротика оковивался залізом, а його довжина зазвичай дорівнювала довжині списа.

Виявлені на території Нікопольського району наконечники скіфських копій мають довжину від 35 до 53 см, наконечники дротиків - від 29 до 44 см.

Списи пізніх скіфів Нижнього Придніпров'я і Криму мали перо гостролистої форми і довжину наконечників від 23 до 60 см. В Криму дуже рідко зустрічаються відносяться до даного періоду наконечники з лавролістою і ромбічної формою пера.

Античний історик Амміан Марцеллін так описав скіфський лук: «У той же час, як луки всіх народів згинаються з гнучких дерев, луки скіфські ... увігнуті по обидва боки широкими і глибокими рогами всередину, мають вигляд Місяця під час шкоди, і середину їх розділяє прямий і круглий брусок ».

Скіфський лук мав форму, близьку до грецької букви «сигма», і довжину 60-70 см (луки довжиною до 1 м використовувалися рідко).

Лук скіфського типу мав широкий ареал застосування і був відомий ще з епохи бронзи. У Причорномор'ї він користувався популярністю вже на початку I тис. До н.е. У VII ст. до н.е. такий лук набув широкого поширення в Передній Азії і на Балканах, де пережив античну епоху. У перших століттях нашої ери скіфський лук ліг в основу нових типів метальної зброї (наприклад, гуннського лука). Скіфський лук був прийнятий на озброєння греками (з кінця VI - початку V ст. До н.е.), римлянами, Середньонімецький і угорськими племенами. Він став домінуючим зброєю в арміях Візантійської імперії і Франкського держави. У Київській Русі скіфський лук широко використовувався до часів.

Універсальність скіфського лука полягала в тому, що по суті він був «дерев'яну пружину» - механізм, в будь-яку хвилину практично готовий до

бою. Його не доводилося натягувати з нуля - 80% енергії лука були вже «заряджені». Натягнути залишалося решту 20%. Це робило його незамінним в бою, як для пішого, так і для кінного воїна. Оскільки для натягу такого лука не було потрібно великої м'язової сили, він був фактично головною зброєю скіфських легкокінних загонів, що склалися з юнаків, дівчат та молодих жінок.

До теперішнього часу на території всього Північного Причорномор'я відомі знахідки лише кількох цілих скіфських дерев'яних луків, тому, без сумніву, кожна з них представляє для археологів великий інтерес. Так, наприклад, в кінці 60-х років минулого століття під час розкопок скіфського поховання IV ст. до н.е. на території Керченського півострова (в 20 км на південь від Керчі) дослідниками був виявлений один з таких луків. Його древко завдовжки 64,5 см лежало зі стрілами поруч з саркофагом. Це був простий сегментовіднимі цибулю, що складається з трьох дерев'яних пластин, обмотаних по спіралі смужкою кори, шириною 1,3-1,5 см.

Загальна товщина древка становила 2 см. У момент відкриття цибулю був прямий і тільки після висихання придбав злегка витягнуту форму. Верхня пластина з одного боку була закруглена і по товщині зведена нанівець. Другий її кінець був товщі і звужувався до 0,5 см. Середня пластина закінчувалася з обох сторін плоскими лопатями, одна з яких злегка розширювалася. Довжина обох пластин складала 58 см. Третя пластина була обламана з обох сторін. Дві верхні пластини зрушені по відношенню один до одного на 6,5 см. На внутрішніх поверхнях бічних пластин було по одному вузькому подовжньому жолобу для склеювання. На всіх склеюються площинах були зроблені дрібні косі насічки.

Особливе місце займають археологічні матеріали, серед яких зброя - найяскравіша сторінка і вершина "скіфської тріади" (зброя, кінське спорядження, звіриний стиль). Інформативним джерелом є зображення скіфських воїнів, сцен військового побуту, бойових епізодів на речах з дорогоцінних металів, монетах.

Корисній для дослідження аналіз кам'яних статуй скіфів-воїнів. Застосування методів порівняння і аналогій дозволяє використати етнографічні джерела.

Роботі археологів з описом окремих зразків скіфського озброєння з'явилася в кінці XIX ст. Воєнно-політична історія скіфів вісвітлюється в більшості відань з всесвітньої історії, історії Азії та Європі. Проте в них приділено недостатньо уваги воєнному містечтву скіфів. Представники воєнно-історичної науки у своїх роботах звертались до живленні скіфської історії частіш за все поверхово, без належної оцінки ролі скіфів у розвитку воєнного містечтва Давньої України і Давнього Світу в цілому. В їх студіях переважно аналізуються події скіфо-персідської війні кінця VI ст. до н.е. [5].

Особливе значення мають напрацювання, в яких комплексно досліджувалась воєнна справа скіфів. Тім не менше, поза увагою науковців залишілось багато аспектів військової організації та воєнного містечтва скіфів. Німі недостатньо вісвітлені живленні забезпечення воєнних дій, не враховувались суттєві відмінності природніх умов скіфського періоду, не брався до уваги весь комплекс скіфської воєнно-політичної історії, недостатньо розглядались живленні використання морального, ідеологічного, релігійного факторів у воєнній справі скіфів. Не здійснена єдина класифікація скіфського озброєння. Військова організація скіфів ще не стала окремим предметом дослідження, не проаналізовані в достатній мірі організаційні та функціональні компоненти скіфського війська, його кількісній та якісній склад.

Поза належною увагою науковців залишілись живленні обладнання фортифікаційних споруд скіфських городищ. Історіографічний огляд літературі та джерельної бази дослідження дає підставі твердіті, що незважаючи на наявність значної кількості речових та пісемніх джерел, численніх наукових праць, присвячених воєнній справі скіфів, всебічне вівчення їх воєнної історії ще не набуло відповідного йому значення.

Істину Сутність образу життя скіфів грецькій історік Геродот вісловів у короткій фразі: "Кожен з них - кінний стрілок". Зброя складала невід'ємну

пріналежність шкірного скіфського чоловіка, а нерідко й жінки. Екіпіровка скіфських воїнів була достатньо складна та знаходилась у прямій залежності від віку, соціального положення, добробуту, тощо.

Більшу частину свого життя скіфи проводили у походах та боях. Ця обставина примушувала їх постійно вдосконалювати свою зброю. Озброєння скіфського воїна складалося із списа, короткого меча (акінака), кинжала, бойової сокири (сагаріса), дротиків, лука з отруєними стрілами.

Скіфський меч (акінак) мав довжину 40-60 см, ширину - 4,5-6 см. Рукоятка меча складалася з навершя, власне рукоятки і хрестовини (ефеса). Скіфські мечі VIII-VI ст. до н.е. мали брускоподібне, або прямокутне навершя і перехрестя з прямим верхнім і закругленим нижнім краєм. Хронологічною прикметою є також петля на верхньому краю рукоятки.

У V ст. до н.е. з'являються антеноподібні та зооморфні навершя, перехрестя - овальні, із заглибленням в нижній частині. У IV ст. до н.е. навершя скіфських мечів частіше овальне, перехрестя - трикутне (серцеподібне).

Дерев'яні піхви мечів рядових скіфів обтягувалися фарбованою шкірою. Вихід з ножен називається гирлом. Від їх верхньої частини убік відходила лопать, на якій меч прикріплювався до поясу. На кінцях піхов були розширення - бутеролі. Найчастіше вони були невеликими, але іноді зустрічаються піхви з бутеролями вельми значних розмірів, як, наприклад, піхви меча з кургану Солоха. Піхви та руків'я мечів знатних скіфів обкладалися золотими пластинами. Характерно, що сюжети на піхвах деяких мечів (Чортомлик, Єлизаветівка, Товста Могила) повторюються, утворюючи серію. Судячи з зображень, скіфські мечі носилися з правого боку, ближче до середини пояса [6].

Мечі використовувались скіфами як колюча, так і рубляча зброя. Рублячою зброєю кінних скіфів були довгі мечі. Короткі мечі перш за все служили колючою зброєю. У VI-V ст. до н.е. існували мечі з клинками двох форм: з майже паралельними лезами і у вигляді трикутника з досить широкою

основою. У IV-III ст. до н.е. клинки більшості мечів мали форму трикутника з вузькою основою, витягнутою до вершини. Крім них під час ближнього бою скіфські воїни використовували також кинджали, які мали довжину - 30-40 см. Відома знахідка скіфського кинджала на території м. Нікополя (курганна група II), в похованні скіфа-общинника.

На території Нікопольського району відомі знахідки піхвів, руків'я та залишків клинків скіфських мечів IV ст. до н.е. (Чортотлик, Товста Могила, Хомина Могила, група шахти № 22, Капулівка та ін.). Ці мечі належали як знатним, так і простим скіфам. Проте, меч все ж, в основному, був зброєю знаті і царських дружинників.

У пізніх скіфів Нижнього Придніпров'я з'явилися довгі (до 95 см) двухлезвінні мечі, з прямим перехрестям і іноді звуженою догори рукояттю. У I ст. до н.е. - I ст. н.е. У пізніх скіфів Криму були широко поширені короткі мечі з кільцевим навершшям, прямим перехрестям і широким, звуженим донизу клинком. У I-III ст. н.е. у них на озброєнні з'явилися довгі (до 90-92 см) мечі сарматського типу.

Бойова скіфська сокира (сагаріс) згадується у легенді про походження скіфів, серед священних дарів, що впали з неба. Кілька сагарісів було знайдено археологами у похованнях знатних скіфів. Найчастіше ці сокири мали вузьке лезо, круглу провущину та чотиригранний, або круглий обух-молоток. Іноді вони прикрашалися зображеннями, виконаними у звіриному стилі.

На території Нікопольського району при дослідженні курганної групи Страшної Могили (1964-1965 рр.) в кургані № 4 була знайдена залізна бойова сокира у вигляді простого клину з прямою спинкою, невеликою виїмкою на внутрішній стороні і масивним обухом. Довжина сокири складала 20 см, ширина леза - 5,5 см.

У скіфських похованнях іноді зустрічаються клевці - зброя у вигляді сокири з довгим клиноподібним обухом. Клевці використовувались у ближньому бою для нанесення "ключових" ударів по кольчuzі або панцирю. На

Нікопольщині залізний клевець був знайдений у Першій Завадській Могилі біля с. Гірняцьке у 1973 р. [7].

У похованнях знатних скіфів іноді трапляються булави і шестопери (різновид булави, у якої "яблуко" розщеплене на шість "пір'їв"). Булава - найдавніший вид холодної ударної зброї, який складається з держа-руків'я та масивного навершя у вигляді шару. У VIII-VII ст. до н.е. кіммерійські та деякі скіфські воїни використовували у ближньому бою кам'яні булави і молоти - архаїчну зброю предків. Але, вірогідно, вже у ті часи у скіфів з'явилися й булави із залізним навершям.

Під час розкопок одного зі скіфських курганів неподалік від села Нагорного (колишні Запорізькі хутори, Нікопольський район) був знайдений залізний наконечник булави, який сильно розпався та розшарувався [8]. Судячи за внутрішньою частиною, яка краще збереглася, у перетину він, скоріше за все мав біконічні обриси. Діаметр отвору для держа складав 2 см.

Одним з основних видів скіфського наступального озброєння був також спис. Він використовувався під час кінного та пішого бою, міг бути зброєю, як колючою, так і металюю. Скіфські списи мали довжину 1,7-2,2 м, залізні наконечники і залізні подтоки, які надягали на нижній кінець держа. У VI-V ст. до н.е. застосовувалися списи з досить тонкими і легкими наконечниками лавролистої форми. У IV-III ст. до н.е. більшість скіфських списів мали наконечники з довгим пером гостролистої форми, ромбічними або овальним у розрізі.

В кінці IV ст. до н.е. у скіфів з'явилися так звані «штурмові» списи, довжина яких дорівнювала 2,5-3,1 м. Залишки одного з таких списів були виявлені на Нікопольщині при розкопках Страшної Могили (курган № 4). «Штурмовими» списами кінний воїн міг битися з кінним супротивником, а також уразити пішого ворога, озброєного мечем або коротким списом, залишаючись при цьому за межами досяжності.

У бою короткий спис тримали в одній руці, а довгий («штурмовий») брали обома руками.

Під час бою скіфські воїни також використовували дротики - короткі списи з металевим вістря. Дротики використовувалися, головним чином, кінними воїнами як метальна зброя. Залізні наконечники дротиків мали коротке жалоподібне перо на кінці стрижня, що є продовженням втулки. Нижній кінець дротика оковували залізом, а його довжина зазвичай дорівнювала довжині списа. У степових скіфських похованнях часто трапляються залізні вістря дротиків з довгою втулкою і маленькою жалоподібною голівкою.

Знайдені на території Нікопольського району наконечники скіфських списів мають довжину від 35 до 53 см, наконечники дротиків - від 29 до 44 см.

Списи пізніх скіфів Нижнього Придніпров'я і Криму мали перо гостролистої форми і довжину наконечників від 23 до 60 см. У Криму дуже рідко зустрічаються наконечники, які відносяться до цього періоду, з лавролистою і ромбічною формою пера.

Античний історик Амміан Марцеллін так описав скіфський лук: «В той же час, як лук всіх народів згинається з дерев, що гнуться, луки скифські... вогнуті з обох боків широкими і глибокими рогами всередину, мають вид Місяця під час збитку, і середину їх розділяє прямий і круглий брусок». Скіфський лук мав форму, близьку до грецької букви «сигма», і довжину 60-70 см (лук завдовжки до 1 м використовувався рідко).

Лук скіфського типу мав широкий ареал використання і був відомий ще з епохи бронзи. В Причорномор'ї він користувався популярністю вже на початку I тис. до н.е. У VII ст. до н.е. цей лук був широко розповсюджений в Передній Азії і на Балканах, де пережив античну епоху. В перших століттях нашої ери скіфський лук ліг в основу нових типів метальної зброї (наприклад, гунського лука). Скіфський лук був прийнятий на озброєння греками (з кінця VI - початку V ст. до н.е.), римлянами, середньогерманськими та угорськими племенами. Він став домінуючою зброєю в арміях Візантійської імперії та Франкської держави.

У Київській Русі скіфський лук широко використовувався до часів Пізнього середньовіччя [9].

Універсальність скіфського лука полягала в тому, що по суті він був «дерев'яною пружиною» - механізмом, будь-якої хвилини практично готовим до бою. Його не доводилося натягувати з нуля - 80% енергії лука були вже «заряджені». Натягнути залишалось решту 20%. Це робило його незамінним у бою як для пішого, так і для кінного воїна. Оскільки для натягнення такого лука не була потрібна велика фізична сила, він був фактично головною зброєю скіфських легкокінних загонів, які склалися з юнаків, дівчат і молодих жінок.

До теперішнього часу на території усього Північного Причорномор'я відомі знахідки лише декількох цілих скіфських дерев'яних луків, тому, без сумніву, кожна з них представляє для археологів великий інтерес. Так, наприклад, у кінці 60-х років минулого століття під час розкопок скіфського поховання IV ст. до н.е. на території Керченського півострова (у 20 км на південь від Керчі) дослідниками був виявлений один з таких луків. Його держак завдовжки 64,5 см лежав із стрілами поряд з саркофагом.

Завдяки скіфам знайшов своє широке розповсюдження новий тип стріл - з гранованими бронзовими наконечниками з втулкою. Ці стріли дозволили набагато підвищити ефективність стрільби з лука.

Стріли відповідали луку і мали довжину 60-70 см. Їх держак з оперенням на кінці часто розфарбовували в червоний, рідше - в червоний і чорний кольори. Держак виготовлялися з тополі, ясеня, берези, а також з очерету.

Очевидно, перед боєм скіфи часто просочували стріли отрутами як рослинного, так і тваринного походження. Найчастіше застосовувалася отрута різних видів гадюк. Винайдена степовими кочівниками «біологічна зброя» широко використовувалася ще під час Троянської війни (середина XIII ст. до н.е.), в якій вихідці з Північного Причорномор'я брали безпосередню участь, б'ючись на стороні обох воюючих сторін. Не виключено, що просочені зміїною

отрутою скіфські стріли мали під час бою ще і ритуально-містичне значення (див. статтю «Скіфи - родоначальники «психічної» атаки»).

У мідян і народів Середньої Азії скіфські стріли знаходилися у вживанні з VII в. до н.е., а вже в VI-V ст. до н.е. вони «були прийняті на озброєння» багатьма стародавніми народами Європи і Азії. [10] Їх значення у той час можна порівняти, хіба що, із значенням автомата Калашникова в арміях сучасного світу.

Для носіння лука і запасу стріл скіфи використовували спеціальний футляр - горит. Він мав довгасту форму, дещо звужувався до низу. У лівій верхній частині горита знаходився прямокутний виступ, який призначався для захисту тятиви лука, поміщеної в його велике відділення. Зверху цього відділення розташовувалася невелика кишенька для стріл.

Сагайдачні набори скіфів зазвичай склалися з 50-200 стріл. Багато воїнів, особливо дружинники і знать, мали по декілька сагайдаків. Наприклад, при розкопках кургану № 12 у групі шахти № 22 (Нікопольський район) у похованні воїна великого зросту, очевидно дружинника або представника знаті, було виявлено два сагайдачні набори.

Серед металюної зброї скіфами часто використовувалась праща, яка складалася з невеликої торбинки та двох приєднаних до неї ремінців. Розкрутивши пращу і відпустивши один з ременів, воїн посилав камінь у ціль з великою швидкістю, а при наявності відповідних навичок - з великою точністю. Досвідчені пращники могли нанести ворожому війську достатньо значні втрати. Для носіння «боєкомплекту», який складався з кулястих кам'яних ядер (найчастіше діаметром 5-8 см) використовувались спеціальні шкіряні сумки. Їх, як правило, носили через плече, але, можливо, могли також причипляти і до шкіряних поясів.

Ремінці і сумки зберігаються погано, археологи зазвичай знаходять у похованнях простих скіфів-общинників лише кам'яні ядра. Судячи по цих знахідках, праща не відносилася у середовищі скіфської знаті та царських

дружинників до числа вшанованих видів озброєння. Вона вважалася «зброєю простолюднів»...[11].

Значного розвитку досяг у скіфів й захисний обладунок. У бою широко використовувались складені на шкіряній основі з дрібних металевих лусок щити, панцирі, бойові пояси, шоломи та поножі (кнеміди).

Металеві шоломи були відомі скіфам вже в VII ст. до н.е. У VII-VI ст. були поширені масивні литі шоломи кубанського (по місцю більшості знахідок) або ранньоскіфського типу. Вони досить точно передавали форму голови, мали горошкоподібну форму, невеликий виріз, облямований дугами-валами, які сходилися до перенісся, а також отвори, що призначалися для кріплення нащічників.

У V-III ст. до н.е. скіфи користувалися грецькими шоломами, більшість з яких належали до аттичного типу. Проте в Скіфії (особливо в IV-III ст. до н.е.) були поширені і коринфські, халкидські і фракійські шоломи.

Деякі грецькі шоломи скіфські майстри переробляли, наприклад, спилуючи нащічники. Такі шлеми іноді знаходять у похованнях знатних скіфів, які відносяться до IV ст. до н.е.

З середини IV ст. до н.е. уживалися, разом з грецькими, і місцеві шоломи з металевим набором. Вони виготовлялися за тим же типом, що і панцирі. Скіфські набірні шоломи склалися з шкіряної основи типу башлика, на яку нашивалися залізні платівки. Нащічники і бармиця кріпилися або окремо, або склалися з шоломом єдине ціле.

Пізні скіфи Криму та Нижнього Придніпров'я, скоріше за все, поруч з шоломами з металевим набором використовували також литі шоломи дзвоноподібної форми.

Пояси з металевим набором були винайдені скіфами. В античній літературі вони уперше згадуються в VII ст. до н.е. Дуже показово, що в одному з міфів грецький герой Геракл (не плутати зі скіфським Богом Гераклом) вирушає за «чарівним поясом» в країну амазонок, яку античні автори зазвичай

поміщали «у нетрях Скіфії далекої» (див. статтю «Скіфи: походження і релігія» і «Скіфські воїтельниці»). Він належав цариці амазонок Іполіті (за іншою версією Антіопі) і робив її «невразливою для будь-якої зброї», бо був подарований самим Аресом (Богом війни).

Скіфами використовувалися лускові панцирі. Луски прямокутної форми з прямим верхом та заокругленим низом нашивалися на шкіряну основу - сорочку з короткими рукавами. Груді захищались платівками досить великих розмірів (епістемою), плечі - платівками менших розмірів (опліччя).

Багато конструктивних особливостей обладунків скіфських воїнів помітно відрізняли їх від обладунків, поширених в країнах Середземномор'я і на Сході. Наприклад, скіфські шкіряні опліччя відрізнялися від опліччя «грецького типу» тим, що закривали не лише плече, але і передпліччя. Крім того, вони мали оригінальну форму, яка повторювала у своїй наспинній частині форму лопаток. Спереду і ззаду шкіра опліч була посилена і прикрашена великими металевими плоскими пластинами у вигляді орлів, грифонів, оленів, а з'єднувалися вони за допомогою ремінця на спині

У VIII-VII ст. до н.е. скіфи, як і кіммерійці, користувалися щитами з дерева і шкіри, проте, мабуть, вже у той час у них з'явилися перші щити, обшиті залізними пластинами. У VI-IV ст. до н.е. скіфські щити мали овальну, прямокутну і майже квадратну форму. На гребені з кургану Солоха є зображення трьох різних типів скіфських щитів. Вони використовувалися для захисту воїна в ближньому бою, і від ворожих стріл. Часто щит був єдиним захисним озброєнням простих скіфських воїнів.

Основним видом ножних доспіхів, які використовувались у скіфські часи, були бронзові поножі античних типів. Крім них використовувались й наборні ножні доспіхи - наголінники, набедренники та шкіряні штани, суцільно вкриті металевим набором. Цікаво, що в Греції і Македонії поножі були однією з складових частин захисного озброєння гопліта (тяжкоозброєного пішого воїна) [12]. А в Північному Причорномор'ї поножі входили до складу озброєння

кінного воїна. Знатні скіфи і царські дружинники носили грецькі поножі вже в V ст. до н.е., але основна маса знахідок цього захисного озброєння відноситься до IV-III ст. до н.е.

Для тих же цілей, що і поножі вживалися наколінники, набрані з окремих металевих пластин так само, як і панцирі. Мабуть, цей вид захисного озброєння не мав широкого розповсюдження, бо до цих пір зафіксовано лише декілька знахідок наколінників в скіфських курганах.

Таким чином, ми розглянули питання виникнення та розвиток військової організації скіфів та періодизацію. Також періодизація військової організації та зброю «скіфської тріади».

Розділ 2

ОЗБРОЄННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА СКІФІВ

В данному розділі ми розглянемо озброєння та організацію війська скіфів. Також зазначимо про класифікацію видів озброєння та спорядження скіфів.

2.1. Класифікація видів озброєння та спорядження. Основна класифікація вміщує в собі призначення функціонального складу різних видів озброєння та спорядження. Скіфське військо було озброєне різними видами рукопашних та металевих видів зброї, захисної зброї та кінноти. Видами озброєння можна розрізнити стосовно призначення, принципу чи дії за конструктивною особливістю.

Зброю скіфів за принципом дії класифікують на групи:

- рукопашна зброя: колюча (списи); ударна (кистені, булави, бойові молотки);
- ударно-рубляча (бойові сокири, клевці, чекани);
- колюче-рубляча (мечі, кинджали) та метальної зброї (лук і стріли, металеві списи, дротики, праща).

Скіфське військо використовувало свою зброю для

- боїв на далекій дистанції (лук і стріли, праща);
- на середній дистанції (дротики, металеві списи);
- на ближній дистанції (довгий спис-піка);
- для контактного бою (мечі, кинджали, списи, бойові сокири, клевці, чекани, ударна зброя).

Окремою групою виділяють також зброю, яку скіфи вважали парадною (парадні мечі, кинджали, сокири, булави, шестопери, клевці, горити).

Конструктивна особливість скіфської зброї поділяє її на

- клинкову (мечі та кинджали) та дерев'яну (з ратищем – списи, дротики);

- з рукояткою – бойові сокири, клевці, чекани, булави, кистені.

Співвідношення обох видів озброєння стосовно різних груп є припустимим. До прикладу, списи одночасно вважають зброю і колючого і металевого і дерев'яного типу. За різновидами зброї, яка може відноситись до однакового виду можна скласти систематизування за типологією. Таким чином, щити у скіфів були декількох типів:

- круглого;
- овального;
- схожого на місяць з невеликою виїмкою;
- бобовоподібного;
- квадратного і прямокутного;
- з прямими або округлими краями.

Захисне озброєння скіфів називається як комплекс засобів для захисту воїнів та кінноти. Народ скіфів був першим, хто у частині Східної Європи почав застосування засобів особистого захисту у глобальних масштабах. Зокрема, це було застосування щитів, шоломів, пластикових набірних панцирів, які доповнювалися й панцирними штанами, захисними поясами та різноманітними додатковими засобами захисту.

Скіфи також захищали і своїх коней. Вони носили масивні налобники, посилювався також захист шляхом металевих нагрудників, повстяних черпаків. До спорядження також відносяться і предмети, призначенням яких було носіння особистої зброї скіфів, кінської зброї, транспортних засобів, військової атрибутики та ін.

Скіфська доба характеризувалася переходом до масового використання у Південно-Східній Європі заліза. Адже саме із нього та сталі виготовляли базові види озброєння скіфів. Забезпечення високої бойової якості зброї здійснювалось завдяки майстерності скіфських металургів, ливарників, ковалів, зброярів.

2.2. Технологічні досягнення у виготовленні озброєння. Кардинальні технологічні досягнення у виготовленні озброєння стали основою для формування нових структурних компонентів скіфської військової організації, розвитку воєнного мистецтва. Військовій організації скіфів були притаманні тричленний поділ та побудова на родоплемінній основі.

Скіфське царство складалося з басилій. Одна з них включала території царських скіфів і очолювалась верховним царем всієї Скіфії. На чолі двох 10 інших стояли представники царського роду.

Кожна басилія, в разі потреби, формувала своє з'єднання. Його склад визначався кількістю загонів, що виставлялись областями-архе та нормами. Загони номів могли нараховувати від кількох сотень до 2-3 тис. воїнів. Загін підрозділявся на менші структурні компоненти, основу яких складали роди. Ці підрозділи, у свою чергу, формувалися із сімейно-родинних груп, що комплектувалися воїнами із числа найближчих родичів та друзів-побратимів.

Разом з тим, слід зазначити, що у скіфів військо ще не набуло чіткої і уніфікованої структури. А згадки давніх авторів про наявність на всіх етапах їх історії “несанкціонованих збройних формувань”, незалежних від царської влади, свідчать про воєнно-політичну нестабільність і несталість всередині скіфського об'єднання.

Максимальні “мобілізаційні ресурси” Великої Скіфії в період її найбільшої могутності, з урахуванням військових контингентів підвладних племен, могли сягати 160–270 тис. воїнів. Проте такі сили навряд чи коли збирались.

2.3. Скіфське військо та кіннота. Дії скіфського війська більшого ніж 30 тис. у письмових джерелах не згадуються. У скіфів отримали розвиток два роди війська: кіннота і піхота. Кіннота поділялась на важку та легку і була основним родом війська. Вона могла самостійно виконувати стратегічні завдання.

Хоча в науці існує думка, що важка кіннота з'явилася лише в часи сарматів і парфян, сучасні археологічні дані дозволяють стверджувати, що цей рід війська використовувався вже у скіфський період. Скіфське військо складалось з професійної частини (дружини) і ополчення.

При незначних конфліктах перша діяла без участі ополчення. В разі серйозної потреби мобілізувалося все доросле чоловіче (частково жіноче) населення. За цих умов дружина ставала ядром війська. Залежно від завдань і необхідності формувалися спеціальні підрозділи: особистої охорони військових ватажків, розвідки, управління та зв'язку, тилового забезпечення тощо.

Певні військові контингенти скіфів виступали в ролі союзників та найманців грецьких і азійських держав. Крім виконання звичайних бойових завдань, на них могли покладатись також специфічні: боротьба з морськими десантами, створення загороджувальних загонів, поліцейські функції та ін.

Скіфськими майстрами також виготовлялись засоби для захисту голови і тіла бойових коней. Засоби захисту бойових коней з'явилися у скіфів одночасно з появою важкої панцирної кінноти - головної сили їх війська (див. статтю "Скіфське військо"). Великі масивні пластинчаті налобники, виготовлені з бронзи у техніці лиття, були відомі ще у VIII-VII ст. до н.е. Вони закривали всю передню частину морди коня - від лоба до ніздрів. Крім декоративного, налобні пластини мали й захистне значення - охороняли голову бойового коня від стріл та списів [13].

В пізньоскіфські часи (III ст. до н.е. - IV ст. н.е.) у зв'язку зі зміненням військової тактики та введенням кінного бою на близькій відстані змінюються озброєння воїна та знаряддя коня. У кінному бою вирішальною зброєю стає довгий меч і спис з витягнутою листовидною формою пером. У знаряддя коня вводяться залізні вудила сарматського типу з кільцями, круглі флари, бляшки круглої форми, іноді вкриті золотою фольгою.

Таким чином, ми розглянули озброєння та організацію війська скіфів, класифікація видів озброєння та спорядження, описуються технологічні

досягнення у виготовленні озброєння, скіфське військо та кіннота. Здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання з проведення історичної реконструкції організації війська скіфів, виявлення його організаційної структури і функціональних компонентів, узагальнення поглядів вчених на характер скіфського озброєння та спорядження, систематизації знань про війни за участю скіфів, встановлення принципів та особливостей їх воєнного мистецтва.

Проведено історіографічний огляд та показано стан розробки теми, дана характеристика джерельної бази. Зроблений висновок про те, що хоча події скіфської воєнної історії є одними із найважливіших в давній історії України, всебічне вивчення цього питання ще не набуло відповідного висвітлення у воєнно-історичній науці.

На основі масового використання заліза скіфи здійснили технологічний стрибок у виготовленні озброєння. Автором виявлені основні тенденції розвитку скіфського озброєння: надання особливого значення зброї дистанційного бою; створення різноманітного захисного озброєння; модифікація частини списів у довгі списи-піки; підвищення бронепробивних якостей різних видів зброї для ефективною боротьби з панцерною кіннотою та щитоносною піхотою.

Запропонована класифікація скіфського озброєння включає зброю, захисне озброєння та кінний склад. В основу її покладено функціональне призначення того чи іншого виду озброєння. Окремі види озброєння в свою чергу об'єднані в групи за призначенням, за принципом дії і за конструктивними особливостями.

Розділ 3

ВІЙНИ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ

У данному розділі розглядаються війни та воєнне мистецтво скіфів. Також, проводиться воєнно-географічний аналіз, описується рівень воєнного потенціалу скіфів.

3.1. Воєнно-географічний аналіз. Воєнно-географічне аналізування територіальної складової Північного Причорномор'я забезпечило підвищення достовірності відтворення воєнно-історичного аспекту явища, процесу історії Скіфів.

Усі війни, у яких брали участь Скіфи, можна систематизувати за хронологією, враховуючи регіон їх розгортання та перебігу. Час перебування Скіфів на території Передньої Азії може визначитися у межах, що окреслюють початок 70-х років VII ст. та середину 80-х років VI ст. до н.е.

Варто зафіксувати якнайменше три великі напади Скіфів на Кавказ до регіонів давньосхідних цивілізацій. Задля забезпечення перегрупування та організації дій утримувались стратегічно важливі райони в межиріччі Кури та Араксу і в землях країни Мана, південніше озера Урмія, де десятиліттями перебували значні скіфські військові контингенти [14].

Найзначніші успіхи скіфів: перемога над мідійцями, вдалі походи на Сирію, Палестину та вихід на кордони Єгипту близько 626 р. до н.е., врятування столиці Ассирії м. Ніневії в 614 р. до н.е. Згадане Геродотом 28-річне панування скіфів у Передній Азії, автор запропонував датувати 633/626–605/598 рр. до н.е.

За часів походів у Азію, Скіфи мали змогу збагатитись певними знаннями та навичками стратегічних та тактичних бойових мистецтв найвидатніших східних культур. Вони мали змогу навчитися вести бої із противником, отримавши неоціненний військовий досвід, а також поповнити склад власної

зброї, що заслужено може називатись найкращими досягненнями епохи. Скіфи, перебуваючи у Передній Азії, познайомились із складними далекобійними луками та наконечниками для стріл, що мали особливу форму.

Становлення Великої Скіфії було результатом повернення основних сил скіфів у Північне Причорномор'я, їх воєнних і дипломатичних заходів щодо підкорення в тій чи іншій мірі, племен, що проживали на цій території. У скіфський час на території Північного Причорномор'я завершилося формування єдиного, певною мірою, 12 воєнно-політичного й економічного простору, в межах якого забезпечувалось життя великих регіонів.

Скіфське військо здійснило декілька вдалих воєнних походів на азіатську сторону Боспору Кіммерійського в землі меотів та синдів, а також – в Подунав'я, де закріпилося в районі Добруджі. В VI ст. до н.е. відбуваються походи до Центральної Європи. Для їх успішного проведення створили довготривалий стратегічний базовий район у межиріччі Тиси та Дунаю. Звідсіля скіфські загони здійснювали напади на лужицькі землі, вийшли на рубіж Вісли – Одери – Ельби. Важливою подією для Південно-Східної Європи стала скіфо-персидська війна 512 р. до н.е.

3.2. Рівень воєнного потенціалу скіфів. Певний рівень воєнного потенціалу скіфського суспільства, який впродовж VII–V ст. до н.е. гарантував стабільну воєнно-політичну обстановку в Південно-Східній Європі, а відтак сприяв поступальному розвитку регіонів, в решті-решт став вагомим фактором центробіжних тенденцій і в складних природних та екологічних умовах, що склались на кінець IV ст. до н.е., став одним із чинників загибелі Великої Скіфії.

Теза про знищення скіфського царства внаслідок сарматської навали не знаходить надійних підтверджень. Битвою царя Атея і Філіпа II Македонського в 339 р. до н.е. розпочалась скіфо-македонська війна, що затягнулась до кінця IV ст. до н.е.

В цій битві скіфи зазнали поразки. Цар Атей, якому тоді було вже 90 років, загинув. У 331 р. до н.е. відбувся похід у Скіфію Зопіріона, полководця Олександра Македонського.

Після невдалої облоги Ольвії його військо було знищене скіфами. Близько 313 р. до н.е. скіфи взяли участь в боротьбі проти Лісімаха – діadoха (воєначальника) Олександра Македонського і сатрапа (управляючого) Фракії [15].

Таким чином в другій половині IV ст. до н.е. повністю змінилися відносини між двома державами – від союзницьких стосунків до прямого збройного протистояння. Війна велась за участю військ двох наймогутніших держав Південно-Східної Європи і зачіпає інтереси переважної більшості давніх країн Балканського півострова.

Скіфо-македонська війна була довготривалою і за напруженістю характеризується як середнього і низького ступеня інтенсивності. Керівництво збройною боротьбою здійснювали або перші особи воюючих держав (Атей, Філіп II, Олександр Македонський), або військові полководці найвищих рангів (Зопіріон, Лісімах).

Скіфським військовим контингентам часто доводилось діяти в якості союзників або найманців греків. Найбільше інформації дійшло до нас про участь скіфів у війнах, які вело Боспорське царство.

Під час війни за Феодосію цар Боспору Левкон 14 використав загони скіфських лучників. В 310/309 рр. до н.е. 30-ти тисячне військо скіфів стало вирішальною силою, яка визначила результати династичної боротьби після смерті боспорського царя Перісада.

Військо Сатира, яке в основному складалось зі скіфів, здійснило переправу на азіатську сторону Босфору і у битві на річці Фат розгромило переважаючі сили претендента на Боспорське царство Евмела.

Війни за участю скіфів стали основою при аналізі форм і способів ведення бойових дій скіфського війська, встановленні того внеску, який

зробили скіфи в розвиток воєнного мистецтва. Бойовий порядок скіфського війська міг бути кінним або змішаним (піхота і кіннота), в окремих випадках – пішим.

Скіфи застосовували зімкнені і розімкнені бойові порядки кінноти. Шиккування війська здійснювалось в лінію, клином, окремими частинами (групами). Центральне положення кінноти у бойовому порядку визначалось її вирішальним значенням. Результат бою у великому ступені залежав від мужності, спритності й уміння кожного окремого воїна.

Пізніше, з появою у VI ст. до н.е. важкоозброєної панцирної кінноти і військової дружини, бойовий порядок скіфського війська зазнав подальшого розвитку. Важка кіннота стала основною ударною силою війська. Перед битвою (боєм) відбірною частиною війська, дружина важкоозброєних вершників, шикувалась до замкнутого строю.

Скіфи в битві (бою) поєднували завдання ураження противника масованим застосуванням металевих зброї з рішучим ударом військами і маневром. Зразком цього є вдале проведення маневру після завдання головного удару скіфською кіннотою, що вирішило долю битви при Фаті.

На відміну від пануючих в давнину поглядів на війну як рішуче зіткнення армій (військ) противників в одній або декількох вирішальних битвах, скіфи, в залежності від обстановки, організовували воєнні дії так, що вони могли і не передбачати вирішальної битви з ворогом.

На воєнні виклики значно переважаючі їх сили, скіфи здійснювали асиметричні відповіді для досягнення перемоги над ворогом.

Вони одними з перших в історії воєнного мистецтва успішно застосували стратегічний відступ з метою корінної зміни співвідношення сил на свою користь (скіфо-персидська війна 512 р. до н.е.). Разом з тим причиною поразок ставали такі слабкі сторони скіфського воєнного мистецтва, як:

- відсутність піших зімкнутих бойових порядків типу фаланги;
- слабкість флангів;

- недостатній розвиток піхоти.

Важливою умовою успішного ведення бойових дій скіфським військом було проведення організованих і швидких маршів. На основі порівняння з нормативними показниками маршів кавалерії більш пізніх часів встановлено, що норма добового переходу скіфської кінноти могла складати 40–50 км, а у випадку здійснення форсованого маршу – збільшуватись до 70–75 км.

Максимальна тривалість одного переходу без організації добового відпочинку – до 3-х діб, протяжність – 200–250 км. Середньодобовий перехід піших і змішаних частин та обозу скіфського війська складав 20–40 км.

Значного розвитку у скіфів набула фортифікація. Зведені племенами скіфської доби оборонні споруди велетенських городищ (Більське, Ходосівське, Трахтемирівське, Немирівське, Каратульське та ін.) не мають аналогів на просторах Євразії.

Належна увага в скіфському війську приділялась забезпеченню воєнних дій: розвідці, охороні, маскуванню, “хімічному та бактеріологічному”, матеріальному та медичному забезпеченню.

Скіфи чудово розуміли місце і значення людського фактору, у них функціонувала особлива система морально-психологічного впливу на воїнів. Їх виховання зосереджувалось на формуванні таких якостей, як мужність, безстрашність, волелюбність і завзяття у боротьбі, зневага до ворогів, хитрість і жорстокість, повага до старших, презирство до смерті.

Воно здійснювалось протягом всього життя в поєднанні з навчанням воєнній справі та психологічним загартуванням. Особливий соціальний статус в суспільстві і шана до скіфського воїнства були основою його самовідданого відношення до свого обов’язку, вірності племені та вождям.

Скіфське військове об’єднання брало активну участь у подіях, які відбувались на величезних просторах від Дніпра до Тигру і Євфрату та до Дунаю, Вісли, Одера та Ельби. Розташування на перетині геополітичних осей Давнього Світу вимагало від населення України скіфської доби створення

оптимальної воєнної організації, забезпечення її досконалим комплексом озброєння, пошук та використання особливих прийомів та способів ведення воєнних дій. Ці питання були вирішені скіфами.

І все ж основною опорою могутності Скіфії і її царів було численне і прекрасно озброєне військо, яке складалося головним чином, з кінноти. Починаючи з моменту виходу скіфів на арену світової історії, вони виступають як потужне військове об'єднання, яке бере найактивнішу участь в найбільш важливих політичних подіях того часу, що відбувалися на великій території Передньої Азії, Кавказу і Північного Причорномор'я.

«У скіфського племені, - зазначає Геродот, - одне найзначніше з усіх людських справ влаштовано наймудрішим чином порівняно з усім, що нам відомо <...> Саме ж значне їх досягнення полягає в тому, що ніхто з тих, хто вторгся до них, не може врятуватися втечею, а якщо вони побажають, щоб їх не виявили, захопити їх неможливо: адже вони не засновують ні міст, ні укріплень, але всі вони, будучи кінними стрільцями, возять свої будинки з собою, отримуючи їжу немає від плуга, а від розведення худоби, житла у них на возах. Як же їм не бути непереможними і недоступними для нападу? ».

І в цих словах «батька історії» немає ні найменшого перебільшення. До IV ст. до н. е. скіфи не знали поразок від будь-якого, навіть самого сильного ворога.

У скіфів існувало багато військових звичаїв, які виховували хоробрість і нещадність до ворога. За Геродотом, «скіф п'є кров першого вбитого ним ворога», «голови всіх убитих ним в бою ставилися до царя», з убитих знімали скальпи, а з черепів робилися чаші. Військова дружба, скріплена побратимством, сприяла стійкості військ.

Не маючи укріплених міст, кочові скіфи мали відмінно озброєне і дисципліноване військо, котре включало до свого складу всіх общинників і дружини правителів округів, провінцій і царств (басилей).

Поділ війська царських скіфів на три частини під командуванням Иданфирс, Таксакіса і Скопасіса під час вторгнення в Причорномор'ї Дарія I відповідало тричленне поділу Скіфії, встановленому міфічним Колаксаю, - можливо, така була початкова ситуація у військовому союзі скіфських племен. Подібна організація головних військових з'єднань була породжена первісної племінної структурою скіфського суспільства.

Про скіфських номархов, начальників округів, майже нічого невідомо. Ймовірно, вони були воєначальниками, а також організаторами щорічних святкувань, на яких звеличували героїв і відбувалися жертвоприношення давнім залізному мечу - символу бога війни Ареса.

Походи до Передньої Азії зіграли важливу роль в становленні Скіфії як держави. Можна собі уявити той жах і сум'яття, які охоплювали населення процвітаючих міст і селищ Передньої Азії, побачивши незліченних кінних орд скіфів, що сіяли навколо себе спустошення і смерть. Скіфи були надзвичайно мобільні і всюдисущі. Жодна армія давньосхідних держав (включаючи войовничу Ассирію) не могла встояти у відкритому бою проти цієї маси добре навчених і спаяних жорсткою дисципліною вершників. Досить згадати свідчення сучасників скіфського навали в країни Близького Сходу - біблійних пророків Ісаї та Єремії, щоб уявити собі реальну обстановку, що склалася на землях, які вважалися «колискою людської цивілізації»: І підійме прапора народу здалека і засвище йому з кінця краю землі, - і ось, він легко і скоро прийде. Чи не буде у нього ні втомленого, який би спіткнувся жоден з них не задрімає і не засне, і не зніметься пояс з чресел його, і не розірветься ремінь при взутті його. Стріли його загострені і всі луки його туго натягнуті; копита коней його немов кремінь, і колеса його - як вихор. Рев його - як левиці, він заричить, немов ті левчуки, і зареве і здобич ухопить, й її понесе, і ніхто не відніме ...

Протягом багатьох десятиліть VII ст. до н. е. скіфи і їх царі були панівною силою в цьому найбільш розвиненому світу. «Беручи участь в бурхливих подіях і війнах, що проходили на Близькому Сході в VII ст. до н. е.,

постійно змінюючи союзників, - зазначає відомий український археолог і головний фахівець з озброєння скіфів Є.В. Черненко, - скіфи збагатилися знаннями тактики і стратегії великих переднеазиатських культур, навчилися воювати з різними противниками, отримали безцінний військовий досвід, поповнили склад свого озброєння зразками, що стоять на рівні кращих досягнень військової техніки тієї епохи ».

Перш за все, скіфи запозичували і стали широко використовувати захисний металевий обладунок, якого раніше вони, як і всі інші кочові народи Євразійських степів, просто не знали. Йдеться, перш за все, про «ассірійських» лускатих панцирах. «Їх шкіряна основа, - пише Є.В. Черненко, - покривалася набором з металевих (зазвичай залізних) пластин порівняно невеликих розмірів, які утворювали покриття на зразок риб'ячої луски. Кріпилися пластини на основі і між собою за допомогою шкіряних шнурів або жив. Продумана система набору дозволяла розташовувати в будь-якій точці обладунку пластини, що лежать в 2-3 шари. Такий панцир був досить зручний. Він не дуже засмучував руху воїна, дозволяючи йому керувати конем, стріляти з лука, битися мечем, списом, бойовою сокирою ».

Запозичивши Переднеазіатський металевий панцир, скіфські зброярі та ковалі дуже швидко освоїли і масовий випуск власної продукції. До IV ст. до н. е. залізні лускаті панцири на шкіряній основі використовувалися скіфськими кінними воїнами досить широко. Правда, в цілому вигляді такі обладунки зустрічаються в курганах Скіфії дуже рідко через повсюдне руйнування поховань стародавніми грабіжниками. Зазвичай в руки археологів потрапляють лише великі або малі фрагменти таких панцирів, а то і всього декілька спеклися від корозії металевих пластин- «лусочок». Тим легше для скіфологів буває відкриття могил з повним набором захисного і наступального озброєння. Саме така знахідка була зроблена в 70-і рр. минулого століття в курганному похованні у с. Гладківщина в Черкаській обл. (Україна). Тут разом зі скіфським воїном-дружинником одноплемінники поклали в могилу лускаті, складальні із

залізних пластин шолом, панцир, ножні обладунки, щит, а також два списи, меч і лук зі стрілами.

При розкопках цього поховання були прийняті особливі заходи по збереженню захисного озброєння знахідки, а при реставраційних роботах вченим вперше вдалося на власні очі уявити собі величезна праця, пройдений зброярами при виготовленні набору захисного озброєння. Всього знадобилося 3233 залізних пластини різної форми і різних розмірів: на панцир пішло 775 «лусочок», на шолом - 775, щит - 778, на інші доповнення до панцира - ще 905. Загальна вага обладунків з урахуванням металу, шкіри (що використовувалася в якості основи), дерева і бронзи становив близько 25 кг. Природно, що подібну повний захист в металі міг дозволити собі тільки кінний воїн, а не піхотинець.

Ще в 1968 р Є.В. Черненко зібрав і опублікував у своїй монографії «Скіфський обладунок» всі відомості про відомих тоді в результаті розкопок залізних лускатих панцирах скіфів. Територією Північного Причорномор'я ці знахідки розподілялися наступним чином:

Степова Україна і Крим - 55 примірників;

Лісостепове Правобережне Придніпров'я - 48 прим .;

Лісостепове Лівобережне Придніпров'я - 28 прим .;

Нижній Дон - 12 прим .;

Середній Дон - 19 прим .;

Північний Кавказ - 24 екз.

Хоча наведені вище відомості і несуть певну позитивну навантаження, вони не зовсім точно відображають реальний поширення цих захисних обладунків по областях Скіфського царства. По-перше, як уже неодноразово зазначалося, багато (а практично майже всі) поховання скіфських курганів було пограбовано, що, природно, вело до часткової або повної втрати супроводжували небіжчика предметів (в тому числі і обладунків). А по-друге, відсоток насиченості панцирами тій чи іншій області на території Скіфії слід обчислювати не по абсолютній кількості таких знахідок, а за співвідношенням

їх з числом розкопаних в даній області курганів. І тоді вийде, що на першому місці по захищеності воїнів металевими обладунками буде Середній Дон. Там, на 160 розкопаних до 2004 скіфських поховань припадає 30 примірників залізних лускатих панцирів; тобто кожен п'ятий чоловік (20% чоловічого населення), похований в середнедонських могилах в V-IV ст. до н. е., був одягнений в надійний захисний обладунок. У той же час, в Лісостеповому Придніпров'я (і на Лівобережжі та на Правобережжі) «панцирних» воїном був приблизно лише кожна десята людина.

Мені видається, що така ситуація - пряме відображення реалій того часу: адже скіфи Середнього Дону, жили на самій східній околиці великої держави, відчували постійний тиск з боку різного роду ворожих сил - угро-фінських племен і войовничих кочівників-савроматів. Для успішного захисту своїх земель середнедонське населення повинно було постійно «тримати під рушницею» досить численне і добре озброєне військо, ядро якого становили професійні воїни-дружинники.

І все ж, незважаючи на ці відмінності (які, можливо, просто відображають загальний стан наших археологічних джерел), відсоток «панцирників» в масі поховань всюди занадто високий, щоб бачити в них лише представників скіфської знаті. Мабуть, мають рацію ті вчені, які вважають, що крім загального ополчення (кожен дорослий чоловік-член громади - воїн), в країні, принаймні з кінця V ст. до н. е., існували і постійні військові дружини, що склалися з професійних, добре озброєних і добре навчених воїнів. «На озброєнні дружинників, - пише відома вітчизняна дослідниця в області скіфської археології А.І. Мелюкова, - було найбільш досконале наступальне і оборонна зброя[26]. Наявність добре озброєних досвідчених воїнів значно зміцнювало суспільне становище того, в чіємому підпорядкуванні перебувала дружина - царя чи вождя. Особливо зростає роль дружини в Скіфії в IV столітті до н. е. ».

Однак продовжимо розповідь про озброєння скіфських воїнів. Типово скіфським винаходом слід вважати так званий «бойовий» пояс, коли на

шкіряний ремінь вертикально нашиваються (або прикріплюються) бронзові і залізні вузькі пластини. Пояс був неодмінною приналежністю скіфа-чоловіки. На поясі кочівники носили весь набір зброї і спорядження - меч, кинджал, сагайдак (горить) з цибулею і стрілами, точильний камінь, нагайку і чашу. Ці пояса вдало доповнювали панцири, захищаючи найвразливіше місце воїна - живіт.

Голову скіфського вершника надійно прикривав металевий шолом. У ранньоскіфський час це були литі бронзові масивні шоломи так званого кубанського типу. Походження їх пов'язують з Північним Китаєм і Середньою Азією. Одним із значних центрів їх виробництва в VII-VI ст. до н. е. був Північний Кавказ. Пізніше, з V ст. до н. е., в Скіфію проникають шоломи античних типів - з Греції і з островів Середземного моря. Вони були досить легкі (їх кували з золотистою тонкої бронзи) і користувалися у скіфської знаті великою популярністю. Всього в курганах Скіфії було знайдено більше 50 екземплярів таких шоломів.

В кінці V-IV ст. до н. е. звичайна скіфська шапка-башлик зі шкіри або щільної повсті також отримує металеве покриття з пластин- «лусочок».

Ноги кінного воїна, особливо вразливі, коли на нього нападає піший противник, були захищені або грецькими бронзовими поножами (доньогодами), або місцевим доспехом у вигляді шкіряних штанів з залізним «лускатим» покриттям.

Нарешті, надійним засобом захисту воїна був щит. Більшість щитів виготовлялося з дерева, лози та шкіри і тому не збереглося до наших днів. Ми знаємо лише, що вони були не великі за розмірами і мали найрізноманітнішу форму. Зразки скіфських щитів можна бачити на предметах із золота і срібла, знайдених в курганах вищої скіфської знаті: гребінь і горить з кургану Солоха, зображення на священних судинах-кубках з Куль-Оби і «Частих курганів», «Гайманової Могили» і ін. Під час розкопок вдалося знайти чимало залишків щитів або з металевим покриттям у вигляді блях-умбонів, або з панцирних,

тобто суцільним покриттям, із залізних пластин. «Лише знахідки останніх років, - пише Є.В. Черненко, - дозволили виділити групу щитів абсолютно тотожних за формою, розташуванню пластин і способу використання обладунку, настільки реалістично відтвореного на гребені з Солохи. Ці щити надійно кріпилися до панциру вершника на спині і передпліччя, залишаючи вільними руки воїна для управління конем і дії зброєю. Легким поворотом плеча і руки воїн міг змінювати положення щита, прикрити ту чи іншу частину корпусу від поразки зброєю противника. Доброго стані щити цього типу знайдені в курганах у Ново-РОЗАНІВКА на Миколаївщині, Червоний Поділ під Каховкою <...> і з Гладківщина на Черкащині ... ». Додам, що залишки такого ж «панцерного» щита знайдені недавно і в кургані IV ст. до н. е. у с. Колбіно на Середньому Дону.

Захист мав не тільки сам воїн, а й його бойовий кінь. Для запобігання від ураження голови коня ще з часів скіфської архаїки використовували бронзові литі або ковані налобники у вигляді широких пластин овальної і ромбовидної форми. Є підстави вважати, що для захисту корпусу коні робили нагрудники та попони з товстої шкіри, посилені або металевими пластинами, або «панцерних» набором. У кургані Скіфська Могила в Черкаській області нещодавно разом з набором кінської вуздечки була знайдена металева овальна пластина для захисту корпусу коні, яку віднесли до V ст. до н. е.

Тепер перейдемо від захисту до наступу: мова піде про наступальному зброї скіфів. Головною зброєю скіфських воїнів, як кінних, так і піших, були лук і стріли. Геродот справедливо писав, що в Скіфії «кожен - кінний стрілець». Це підтверджують і археологи. Найчастішими знахідками зі скіфських курганів і поселень завжди є наконечники стріл з бронзи, заліза і дуже рідко з кістки. Невеликий скіфський складний лук виготовлявся з різних порід дерева, кістки і сухожиль. На жаль, з майже трьох тисяч розкопаних за два з половиною століття скіфських поховань залишки луків знайдені лише в трьох випадках. Подання про форму луків скіфського типу дають зображення на предметах

торевтики і на скіфських кам'яних статуях і монетах (наприклад, монета Атея). Форма лука нагадує трохи розтягнуту грецьку букву «сигма» з асиметричними плечима, перехопленням в середній частині втому місці, де цибулю беруть в руку. Кінці лука злегка відігнуті назовні. «У той час як луки всіх народів згинаються з гнучких держаків, луки скіфські <...>, вигнуті по обидва боки широкими і глибокими всередину рогами, мають вигляд місяця під час шкоди, а середину їх розділяє прямий і круглий брусок», - писав Амміан Марцеллін.

У скіфських могилах іноді знаходять держакі стріл довжиною 45-84 см. Вони робилися з м'яких порід дерева - берези, тополі, ясена. Наконечники стріл відливалися з бронзи в спеціальних формах або (рідше) кувалися з заліза. Кількість сагайдаків зі стрілами в одній могилі саме різне. Зазвичай це один сагайдак з 60-100 (рідше 200) стрілами. Відомий випадок, коли в одній гробниці знайшли 16 наборів стріл загальною чисельністю понад 1000 примірників.

Античні автори в один голос свідчать про те, що скіфи були кращими стрілками з лука в усьому стародавньому світі. Зберігся напис на кам'яній плиті з Ольвії (початок IV ст. До н. Е.), в якій говориться, що Анаксагор, син Дімагора на змаганнях пустив з скіфського лука стрілу на відстань 520 м. Відомо, що урартський цар Аргишти зумів уразити ціль, віддалену на 476 м. Це сталося на початку VII ст. до н. е. і цибулю у нього був або кіммерійський, або скіфський.

Помітне місце в складі скіфського зброї займали списи і дротики. Археологи знайшли вже понад тисячу зразків. Зазвичай довжина древкового зброї коливається в межах 2 м. Однак є вже чимало знахідок довгих кавалерійських копій - «пик», чия довжина перевищує 3 м. Короткі списи використовувалися для ближнього бою і для метання. Метали і дротики. Довгий спис вершника треба було тримати двома руками, але при наявності легкого, але міцного сідла (з дерева, повсті і шкіри) і шкіряних стрем'янь забезпечувалася досить зручна позиція для атаки противника.

В курганах Скіфії до теперішнього часу знайдено вже кілька сотень мечів і кинджалів. Як правило, вони двулезвійніе і мають достатню довжину - від 60 см до 1 м (таких понад 25%). Ця зброя дозволяло ефективно боротися в усіх видах пішого і кінного бою. Виготовлення мечів скіфські зброярі приділяли особливу увагу. На їх виробництво йшов кращий метал, краща сталь, і вони в ряді випадків не набагато поступаються вимогам, що пред'являються до сучасного холодної зброї.

Бойові сокири, булави, клевци і молоти використовувалися в бойовому справі набагато рідше, ніж вже згадані види зброї. «Скіфське озброєння, - вважає Е.В. Черненко, - вважалося по праву одним з найбільш досконалих для свого часу. Скіфами був створений комплекс озброєння, який не зазнав скільки-небудь помітних змін і доповнень аж до винаходу вогнепальної зброї ... ».

Якщо врахувати, що майже всі могили воїнів з важким захисним озброєнням супроводжуються, як правило, похованнями коней в повній зброї (в степовій зоні) або тільки Уздечное наборами, що імітують поховання коня (в лісостепу), то можна прийти до наступного висновку: металеві обладунки використовувалися вершниками, а не піхотинцями, і отже, у скіфів не пізніш кінця V - початку IV ст. до н. е, з'явилася важка кавалерія. Але чому ж вона могла знищити ворога, зокрема добре навчену піхоту (наприклад, грецьких голітів, та ще стоять в зімкнутому строю фаланги)? Е.В. Черненко вперше поставив питання про наявність на озброєнні у скіфських вершників не тільки коротких (до 2 м), але і довгих копій-пик (від 2,5 до 3,3 м). Подібні довгі списи тепер виявлені в степу і лісостепу, аж до гирла Дону, на самому сході Скіфії: у станиці Єлизаветівської (списи завдовжки 2,55 і 2,70 м), в Хоминій Могилі (3,2 м), в Нагір'я (більш 3 м), в Страшній Могилі (3,1 м). Всі ці довгі списи відносяться до IV ст. до н. е.

Зі свого боку, я можу доповнити цей список новими даними з Середнього Дону. У кургані № 12 у с. Тернове в похованні воїна-дружинника були виявлені залізні наконечники (зі ВТокію) копій і дротиків. Загальна довжина списа

становила 3,32 м. Наконечник дротики зі ВТокіо мав 2,04 м довжини. Поховання відноситься до IV ст. до н. е.

Набагато більше стало відомо і про довгих мечях у скіфів. Їх кількість в загальній чисельності відомих нам зразків давно вже перевалило за 25%. Таким чином, настав час відмовитися від старого погляду на стратегію і тактику скіфського війська, погляду, який багато в чому сформувався на основі двох факторів: описів Геродота з приводу скіфо-перської війни (атаки лави озброєних скіфських кінних лучників і її швидкий відхід в разі невдачі) і недостатності наших відомостей про озброєння скіфських воїнів. Добре відомо, що характер озброєння тієї чи іншої армії багато в чому визначає стратегію і тактику її дій. Тому сам факт наявності у скіфів вершників у важких захисних обладунках, з довгими мечами і з довгими списами-піками змінює докорінно і наше загальне уявлення про реальні дії кінного скіфського війська. У поєднанні всі ці елементи дають нам образ типового «катафрактарії» - воїна-лицаря в залізному лускатому панцирі, металевому шоломі, поножах і з довгими мечем і списом в руках, воював на захищеному обладунками коні. Безумовно, важка кіннота скіфів широко застосовувала і інші види зброї: для далекого бою - лук і стріли, для середньої дистанції - дротики і металеві списи, а для ближнього, рукопашного, бою - довгі і короткі списи, довгі мечі і бойові сокири. Але тільки «панцирна» і добре навчена кавалерія могла перемагати у відкритому бою фалангу грецьких гоплітів або важкоозброєну кінноту. Саме це і сталося в битві при Фаті в 309 р. До н.е. е., коли загін добірних добре озброєних скіфських вершників, перебуваючи в центрі бойового порядку своїх військ, успішною атакою розбив протистоїть йому ворожу кавалерію, і після недовгого переслідування здеморалізованого ворога зробив фланговий маневр, довершуючи розгром ворожої армії. В ті часи провести таку складну атаку з перестроюваннями могли лише далеко не всі кінні війська.

Не менш очевидна вирішальна роль важкої скіфської кінноти і в розгромі відомого полководця Олександра Македонського - Зопіріона. Після невдалої

облоги Ольвії при відступі на захід він був знищений скіфами разом зі своєю 30-тисячною армією, де були в достатку представлені і грізна македонська фаланга з жахливими списами-сариссами, і хвалена македонська важка кавалерія. Ця армія складалася з професійних, добре навчених солдатів і розтрощити її бойові порядки скіфи могли тільки за допомогою разючого удару зібраної в кулак (точніше, в «клин») «панцирної» кінноти[26].

Таким чином, наші загальні уявлення про озброєнні і військовій справі у скіфів зазнали останнім часом значних змін: скіфи вели успішні війни не тільки з сусідніми кочовими народами, але і з вимуштруваними військами античних полководців.

Скіфські воїни, володіючи знаннями і досвідом предків, проходили особливу психофізичну підготовку, яка дозволяла їм, використовуючи «внутрішній вогонь», не відчувати втоми протягом багатьох годин безперервного бою. Подібну школу підготовки пройшов і А. Македонський. Була у скіфів відпрацьована система впливу на психіку воїнів супротивника. Арріон писав, що скіфи мали військові значки у вигляді майорить на жердинах драконів[12]. Драконообразні значки у вигляді змія зшивалися з кольорових клаптиків. Коли коні стояли струнко, значки мали вигляд різнокольорових клаптиків, що звисали вниз вздовж деревка. При русі клаптики, що розвіваються вітром, ставали схожими на страхітливих драконів, наводячи жах на супротивника. За піктограм розрізнялися бойові загопи. У скіфів, як і у військах амазонок, перед боєм виконувався особливий ритуал «готовності до бою» і психологічного впливу на супротивника. У битвах скіфи іноді використовували Дива (снігову людину).

Фукидід (IV ст. До н. Е) стверджував, що по військовій силі і кількості військ зі скіфами не могли зрівнятися ніякі царства. В Азії, писав він, немає народу, який міг би протистояти один на один зі скіфами, якщо вони будуть одностайні. Військовий досвід скіфів був ввібрав військами Чингіз-хана через народи, що увійшли в його імперію.

Скіфи іноді допомагали в війнах сусідам. Згодом скіфські найманці з'явилися у військах А. Македонського, Римі, Візантії. Нашадки скіфів в XII в. н.е. в складі кількох полків були спрямовані до Франції київськими князями, щоб посадити на трон короля.

Залізна зброя зробило революцію в техніці військової справи. Армії великих держав озброїлися сталевими мечами, сталеві ободи підвищили міцність колісниць. У IX ст. до н.е. в ассірійській армії з'явилися перші кінні загони. Але і на цьому тлі скіфські військові досягнення були неабиякими.

У VIII ст. до н.е. скіфи винайшли двухперіе і трехперіе наконечники стріл. Їх відливали з бронзи. Забезпечені такими наконечниками стріли мали підвищену дальнобійність і пробивною силою. Тому скіфський лучник міг триматися на безпечній відстані від ворога. Інша скіфське нововведення - спеціальна виучка коней, які майже не потребували поводах. Кінь був привчений до управління шенкелями і підкорявся рухам ніг наїзника, вершник отримував можливість стріляти з лука на скаку.

Основою скіфського війська була легка кіннота, типовий скіфський воїн - кінний лучник, озброєний також списом для метання і коротким мечем-акінаком. Сагайдак з цибулею і стрілами підвішують до поясу з лівого боку, а на правому боці висів акінак. Скіфська кіннота вважалася кращою в світі. Вона діяла без обозу, навіть наконечники стріл відливалися в міру необхідності в похідних умовах. Для цього до складу кінних загонів включалися майстри-ливарники, що возили з собою переносні ливарні форми і запас бронзи. Улюблений тактичний прийом скіфів - кінна атака павою з метанням стріл і удаваним відступом. Стрілянина велася на скаку, коли скіфський загін, не наближаючись впритул до супротивника, раптом розгортався, мчав повз і удавано «кидався навітки». Обернувшись назад, скіфський воїн встигав випустити кілька стріл. При цьому скіфи славилися як мистецьки стрілки, що б'ють точно в ціль. Результати скіфського нальоту виявлялися убивчими для ворога, в той час як самі скіфи залишалися недосяжними.

Важка панцирна кавалерія з довгими мечами і списами теж існувала у скіфів, але грала допоміжну роль. Такі загони становили, мабуть, аристократичну гвардію скіфських правителів. Вершники в металевих шоломах і панцирах сиділи на конях, також захищених спеціальними бойовими обладунками.

У пішому бою скіфи діяли мечами, списами і сокирами. Обоюдогострі бойові сокири-сагаріс описані в давнину у середньоазіатських саків. Від ударів противника піший воїн прикривався легким щитом. У числі скіфських тактичних прийомів відомий і такий: стрімкий напад кінноти і слідом за ним рукопашний бій в пішому строю. Геродот розповідає про вирішальній битви массагетов з персами, що «спочатку, перебуваючи на відстані, вони стріляли один в одного з луків, а потім, коли стріли у них вийшли, вони, кинувшись один на одного, бились врукопаш списами і кинджалами. Борючись, вони стійко трималися протягом довгого часу, і ні ті, ні інші не бажали рятуватися втечею, але в кінці кінців массагети взяли гору. Велика частина перського війська була знищена тут же на місці, і сам Кір загинув».

Скіфські полководці поклалися не тільки на силу своїх загонів і хоробрість воїнів. Приклади винахідливості і хитрості скіфів увійшли в підручники військового мистецтва. У збори військових хитрощів, яке склав давньоримський полководець Фронтин, включений, наприклад, такий випадок: «Скіфський цар Атей, коли йому довелося битися з більш значними силами трибаллов, наказав жінкам і дітям і всій нестройової натовпі підігнати до тилу ворогів стада віслюків і биків і при цьому нести попереду підняті списи; потім він розпустив слух, що нібито до нього йдуть підкріплення від більш віддалених скіфів; цим запевненням він спонукав ворогів відступити».

Підсумовуючи розглянуті в розділі питання, автор відзначає, що скіфське військо об'єднання брало активну участь у подіях, які відбувались на величезних просторах від Дніпра до Тигру і Євфрату та до Дунаю, Вісли, Одери та Ельби. Розташування на перетині геополітичних осей Давнього Світу

вимагало від населення України скіфської доби створення оптимальної воєнної організації, забезпечення її досконалим комплексом озброєння, пошук та використання особливих прийомів та способів ведення воєнних дій. Ці питання були вирішені скіфами.

Важливою подією для Південно-Східної Європи стала скіфо-персидська війна 512 р. до н.е. У кінці VI ст. до н.е. Давній Світ стояв на порозі зіткнення західної і східної цивілізацій. Приєднання воєнного потенціалу Скіфії, залучення на своєму боці її з'єднань, бачилось персидському керівництву як одна з умов перемоги над Заходом[22].

Певний рівень воєнного потенціалу скіфського суспільства, який впродовж VII-V ст. до н.е. гарантував стабільну воєнно-політичну обстановку в Південно-Східній Європі, а відтак сприяв поступальному розвитку регіонів, в решті-решт став вагомим фактором центробіжних тенденцій і в складних природних та екологічних умовах, що склались на кінець IV ст. до н.е., став одним із чинників загибелі Великої Скіфії. Теза про знищення скіфського царства внаслідок сарматської навали не знаходить надійних підтверджень.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все вищесказане варто сказати, що події військової історії Скіфів - найважливіша у давній історії нашої країни. Основа використання заліза стала базою для технологічного стрибка щодо виготовлення озброєння. Основні тенденції розвитку озброєння:

- надання особливого значення зброї дистанційного бою;
- створення різноманітного захисного озброєння;
- модифікація частини списів у довгі списи-піки;
- підвищення бронепробивних якостей різних видів зброї для ефективної боротьби з панцерною кіннотою та щитоносною піхотою.

Скіфське озброєння може класифікуватись як зброя, захисне озброєння та кінний склад. Основа - призначення функціонального характеру декількох видів озброєння. Окремими видами зброї у свою чергу можна об'єднати у групові склади відносно принципу дії чи конструктивних особливостей.

Військова організація Скіфів повністю співпадає із соціальним фактором. За своєю структурою вона об'єднує з'єднання військового типу усіх трьох базилій. У них входили загони областей-архе та номів Великої Скіфії. Загін поділяється на більш малі структурні компоненти, в основу яких лягли сімейно-родинні групи. Зазвичай статус воїна був притаманний не лише чоловікам, а й значній частині жінок.

Скіфське військо об'єднання функціонально містило в собі загальне ополчення і компонент професійності, а саме склад дружини вождів військового складу. Кіннота і піхота - два основні роди війська, які сформувались у скіфському війську. Самостійні завдання стратегічного значення виконувала кіннота скіфів, а дружина професіональних воїнів, яка підпорядковувалась скіфським царям чи аристократії змогли стати стрижнем у військовій організації.

Задля визначення числа підрозділів, що підпорядковувались вождям, слід враховувати кількість горитів і наконечників стріл у них, які були знайдені у похованні Скіфів, тобто унікальність стріл. Виплавлений з наконечників стріл підлеглих воїнів котел царя Аріанта, у розповіді Геродота, був втіленням всієї держави.

Окрім цього, котли, які були покладені в могили воєнних ватажків, що також віднайшли у могилах ватажків, мали призначення для збору та забезпечення гарячої їжі у потойбіччі. Якщо даний факт вірний, то саме котел символізував підрозділ.

Основним підрозділом скіфського війська нараховував близько 50 чоловік, окрім того має право на існування той факт, що були і підрозділи 5, 10, 100 чоловік чи малих тактичних груп, що налічували по 2 чи 3 воїна.

Вагомим недоліком воєнного мистецтва Скіфів вважають той факт, що у війська не було чіткої структури чи організації, чи наявність самостійних збройних формувань, що вели збройні формування, які керувалися за рішенням їх ватажків. Найважливішим фактором послаблення воєнної могутності Скіфів була відсутність єдності.

В основу аналізу історичного аспекту конфлікту воєнного складу, у якому брали участь Скіфи, лягло виявлення основних принципів тактики та особливої стратегії, які були властиві скіфським військам, фактори та прийоми боротьби із застосуванням зброї, дослідження системи забезпечення воєнних дій. Основні принципи тактики Скіфів:

- широкомасштабне застосування маневрових дій, висока та якісна активність;
- грамотне використання ефекту раптовості та не аби яких військових хитрощів
- максимальне ураження ворога металевою зброєю та надання переваг дистанційного бою залежно від рукопашного.

Вдосконалення зброї мало позитивний вплив на зміну тактики ведення бою, чи шиккування бойових порядків. Особливості стратегії дії війська Скіфів:

- максимальна підготовка ведення бойових дій;
- організованість та проведення вирішальної битви та війни в загальному шляхом продумування та планування;
- прийняття рішень колегіально, проте із принципом єдиноначальства;
- організоване здійснення перегруповань великих контингентів війська на значні відстані, вдалий вибір і використання довготривалих стратегічних базових районів в безпосередній близькості до театру воєнних дій;
- передчасне підготовлення театру воєнних дій та прогнозування;
- опрацювання асиметрії відповідей щодо воєнних загроз;
- застосування принципу досягнення загальної перемоги через низку проміжних успіхів.

Через саме ці фактори, воєнна справа Скіфів проявляється у кардинальних змінах, які відносять до революції у військовій справі сучасні воєнні теоретики:

- принципові технологічні зміни в озброєнні (створення ефективного комплексу зброї та захисного озброєння на основі переходу до масового використання заліза);
- створення нових військових організаційних і функціональних компонентів (формування професійного компонента війська, використання загонів важкоозброєної кінноти);
- принципово нові підходи до форм і методів ведення збройної боротьби.

Найбільш об'єктивна оцінка аспекту прадавньої історії у певній мірі дає відповіді на сучасні виклики сьогодення. Вона може стати корисною щодо процесів запровадження у Збройних Силах України Концепції гуманітарного і соціального розвитку для удосконалення системи військово-патріотичного

виховання, формування у військовослужбовців почуття гордості за стародавню історію своєї Батьківщини, героїчне минуле народів, що населяли її.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. Санкт-Петербург : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с.
2. Античные государства Северного Причерноморья. *Археология СССР* : в 20 тт. Москва, 1984. Т. 9. 392 с.
3. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага ; Ленинград : Артия ; Советский художник, 1966. 120 с.
4. Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. *Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг.* Москва : Ин-т археологии РАН, 2001. 228 с.
5. Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. *Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 2001-2003 гг.* Москва : Ин-т археологии РАН, 2004.
6. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983. 138 с.
7. Изготовление оружия в Северном Причерноморье в скифскую эпоху. Москва : НДЦГП ВСУ, 2019. 40 с.
8. Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища. *Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 60-річчя Відділу скифо-сарматської археології ІА НАНУ “Від Кіммерії до Сарматії”*. Київ : КОРВІН ПРЕСС, 2004. С. 26-28.
9. Великая Скифия : учебное пособие / под ред. Мурзина В.Ю., Тощева Г.Н. Киев ; Запорожье : ИА НАН Украины, Запорожский государственный университет, 2002. 340 с.
10. Геродот. История / пер. и прим. Стратановский С.Г. Ленинград : Наука, 1972. 600 с.
11. Граков Б.Н. Скифы. Москва : Изд-во МГУ, 1971. 200 с.

12. Досвід морально-психологічного впливу на воїнів скіфського війська. *Збірник матеріалів науково-практичної конференції “Стан та тенденції удосконалення системи морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах реалізації Концепції соціального та гуманітарного розвитку Збройних Сил України”*. Київ : НАО України, 2004. С. 152-159.

13. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев : Наукова думка, 1983. 380 с.

14. Лесков А.М. Курганы, находки, проблемы. Ленинград, 1981. 168 с.

15. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. Москва : Наука, 1965. 111 с.

16. Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1983. 224 с.

17. Молев Е. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. Москва : Центрполиграф, 2003. 399 с.

18. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. Киев : Наукова думка, 1990. 86 с.

19. Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). Москва : Индрик, 2001. 272 с.

20. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен (опыт реконструкции скифской мифологии). Москва : Наука, 1977. 220 с.

21. Ростовцев М.И. Эллины и иранцы на юге России. Петроград : Огни, 1918. 189 с.

22. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Ленинград : Государственная академия истории материальной культуры, 1925. 621 с.

23. Роль і місце прадавньої воєнної історії України у воєнно-патріотичному вихованні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми”*. Київ : ВЦ “Просвіта”, 2019. С. 137-143.

24. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. Москва ; Ленинград, 1960. 360 с.
25. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва : Наука, 1984. 181 с.
26. Скіфо-македонські війни. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції “VII сходознавчі читання А. Кримського”*. Київ : Інститут сходознавства НАН України, 2018. С. 116-118.
27. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища. *Матеріали наукової конференції “Музейні читання” з нагоди 40-річчя Музею історичних коштовностей України*. Київ : Музей історичних коштовностей України, 2003. С. 37-41.
28. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / отв. ред. А.И. Мелюкова ; авт. М.П. Абрамова, С.С. Бессонова, О.Д. Дашевская и др. Москва : Наука, 1989. 464 с. (Археология СССР ; т. 11).
29. Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время / отв. ред. М.Г. Мошкова ; авт. Б.В. Андрианов, Н.А. Боковенко, Э.Б. Вадецкая и др. Москва : Наука, 1992. 494 с. (Археология СССР ; т. 10).
30. Фиалко Е.Е. Искусство скифов. Николаев : Возможности Киммерии, 1997.
31. Фортифікація скіфів / В. М. Грицюк ; Наук.-дослід. центр гуманіт. пробл. Збройн. Сил України. Київ, 2001. 32 с.
32. Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. Москва : Наука, 1975. 342 с.
33. Черненко Е.В. Скифские лучники. Киев : Наукова думка, 1981. 168 с.
34. Чисельність підрозділів скіфського війська. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції “VIII сходознавчі читання А. Кримського”*. Київ : Інститут сходознавства НАН України, 2004. С. 131-133.